

Μνήμη Εμμανουήλ Λεβινάς

του Σταύρου Ζουμπουλάκη

Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον ἔσται δίκαιος
Ψαλμοί, 111 (112) 6

ΛΙΓΕΣ ΜΕΡΕΣ πρὶν νὰ κλείσει τὰ ἐνε-
νήντα του χρόνια (γεννήθηκε στὶς
30.12.1905 μὲ τὸ παλαιό, Ιουλιανό, ἡμε-
ρολόγιο - 12.1.1906 μὲ τὸ νέο) πέθανε
στὸ Παρίσι ὁ Ἐμμανουήλ Λεβινάς.

Ἐβραῖος ἀπὸ τὴ Λιθουανία, ἐγκατε-
στημένος μόνιμα στὴ Γαλλία ἀπὸ τὸ
1923, θὰ ζήσει καὶ αὐτὸς τὴ μαύρη μοῖρα
τῶν Ἐβραίων τοῦ αἰώνα μας. Ὅλη
σχεδὸν ἡ πατρικὴ οἰκογένειά του, ποὺ
ἔχει μείνει στὴ Λιθουανία, ἐξοντώνεται
ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς ναζί, ἡ γυναίκα του
καὶ ἡ κόρη του θὰ σωθοῦν βρισκοντας
καταφύγιο, κυρίως, στὸ μοναστήρι τοῦ
Saint Vincent de Paul στὴν Ὁρλεάνη, ὁ
ἴδιος θὰ περάσει ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια σὲ
στρατόπεδο στὴ Γερμανία ὡς αἰχμάλω-
τος πολέμου, χρωστώντας, κατὰ κύριο

λόγο, τὴ σωτηρία του στὴ στολὴ τοῦ Γάλ-
λου στρατιώτη. Γιὰ τὴ ζωὴ του θὰ πεί
ἀργότερα πῶς «κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ
προαίσθημα καὶ τὴν ἀνάμνηση τῆς ναζι-
στικῆς φρίκης» (*Difficile liberté* [Δύσκολη
ἐλευθερία] 1963: 374). Στὰ θύματα αὐτῆς
τῆς φρίκης θὰ ἀφιερῶσει τὸ *Autrement
qu'être ou au-delà de l'essence* (1974), τὸ
μεῖζον ἔργο του καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντι-
κότερα φιλοσοφικὰ κείμενα τοῦ αἰώνα
μας, χωρὶς νὰ περιορίζει ὡστόσο τὸ μέγα
αὐτὸ Πάθος μῆσα στὰ ὄρια ἀποκλει-
στικὰ τοῦ ἔβραϊκοῦ λαοῦ: «Στὴ μνήμη
τῶν πλὴ κοντινῶν μου ἀνάμεσα στὰ ἕξι
ἐκατομμύρια δολοφονημένων ἀπὸ τοὺς
ἐθνικοσοσιαλιστὲς, δίπλα στὰ ἑκατομμύ-
ρια καὶ ἑκατομμύρια ἀνθρώπων ὄλων
τῶν ὁμολογιῶν καὶ ὄλων τῶν ἐθνῶν, θυ-

μάτων τοῦ ἴδιου μίσους γιὰ τὸν ἄλλο
ἄνθρωπο, τοῦ ἴδιου ἀντισημιτισμοῦ». Ὁ
φιλόσοφος μπορεῖ καὶ ξερεῖ νὰ καθολι-
κεύει.

Τὸ διδακτικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ
Λεβινάς μοιράζεται σὲ δύο περιοχές: ἡ
μία εἶναι ἡ φιλοσοφία, ἡ ἄλλη ὁ ἔβραϊ-
σμός καὶ ἰδίως τὸ Ταλμούδ. Τὸ ἔργο αὐτὸ
συντελέστηκε, καὶ στὶς δύο πτυχές του,
μακριὰ ἀπὸ τοὺς κάθε λογῆς συρμούς
ποῦ θρασσομανοῦσαν στὴ μεταπολεμικὴ
Γαλλία καὶ, ἄς τὸ προσθέσουμε καὶ αὐτὸ
μολονότι ἔχει μικρὴ σημασία, συνάντησε
πολὺ ἀργά, μετὰ τὸ 1980, τὴν εὐρύτερη
ἀναγνώριση.

Φιλοσοφία θὰ σπουδάσει ὁ Λεβινάς στὸ
Στρασβοῦργο, τὸ φιλοσοφικὸ ὅμως σχο-

ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

1906: Γέννηση τοῦ Εμμανουήλ Λεβινάς
στο Κόβνο τῆς Λιθουανίας (30.12.1905
με τὸ παλαιὸ ἡμερολόγιο - 12.01.1906
με τὸ νέο). Στὸ ρωσικὸ σχολεῖο λαβαί-
νει μιὰ κλασικὴ παιδεία (στὴν ὁποία
κεντρικὴ θέση κατέχουν οἱ ρῶσοι συγ-
γραφεῖς) ἀλλὰ, παράλληλα, μαθαίνει
εβραϊκά καὶ μελετᾷ τὴ Βίβλο ἀπὸ πο-
λὴ μικρὴ ἡλικία. Ὁ Α' Παγκόσμιος Πό-
λεμος ἀναγκάζει τὴν οἰκογένειά του νὰ
μετακινηθεῖ στο Χαρκόβ, ὅπου θὰ ζή-
σει καὶ τὴν Οκτωβριανὴ Επανάσταση.
1923: Ἐγκατάσταση στὴ Γαλλία, σπου-
δὲς φιλοσοφίας στο Στρασβοῦργο. Τὴν
εποχὴ αὐτὴ ἀρχίζει καὶ ἡ φιλία του με
τον Μορίς Μπλανσό.
1928-29: Περνάει ὅλο τὸ ἀκαδημαϊκὸ
ἔτος στο Φράμπουργκ, κοντὰ στον
Χούσερλ, γίνεται δεκτὸς στο σεμινάριο
του Χάιντεγκερ, παρενρίσκειται στὴν
περιβόητη συνάντηση Χάιντεγκερ-Κα-
σίρερ, στο Νταβός.
1930: Υποστήριξη καὶ δημοσίευση τῆς

διατριβῆς *Théorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl*. Απόκτηση τῆς γαλλικῆς υπηκο-
ότητος καὶ εγκατάσταση στο Παρίσι,
ὅπου παρακολουθεῖ τὰ μαθήματα του
Λεόν Μπρενσβίτς (Léon Brunschwig)
καὶ συνδέεται με τὸν Γκαμπριέλ Μαρ-
σέλ.
1936: *De l'évasion*.
1940: Συλλαμβάνεται αἰχμάλωτος (εἶχε
επιστρατευθεῖ τὴν προηγούμενη χρο-
νιά) καὶ θὰ περάσει ὅλα τὰ χρόνια του
πολέμου σὲ στρατόπεδο στὴ Γερμανία.
1947: Διευθυντὴς τῆς École Normale
Israélite Orientale (ENIO). Ξεκινᾷ τὴ
σπουδὴ τοῦ Ταλμούδ, με δάσκαλο τὸν
Σουσανί. *De l'existence à l'existant*, τὸ
ὁποῖο ἔχει γραφτεῖ, κατὰ μέγα μέρος,
ἐν αἰχμαλωσίᾳ. Διαλέξεις στο Collège
Philosophique του Ζαν Βαλ (Jean
Wall), με θέμα «*Le Temps et l'Autre*»,
ποῦ θὰ δημοσιευτοῦν τὸν ἐπόμενο χρό-
νο.

1949: *En découvrant l'existence avec
Husserl et Heidegger*.
1957: Ἀρχίζουν τὰ *Colloques des
intellectuels juifs de langue française*,
στα ὁποῖα ὁ Λεβινάς συμμετέχει ενεργ-
γὰ ἀπὸ τὴν πρώτη χρονιά καὶ στα ὁποῖα
θα παρουσιάσει, ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο,
τὰ ταλμουδικὰ σχόλιά του.
1961: Δημοσίευση τῆς διατριβῆς τοῦ
Totalité et Infini, στὴ συλλογὴ
«*Phaenomenologica*» τῶν ἐκδόσεων
Nijhoff τῆς Χάγης. Ἐκλέγεται καθηγη-
τὴς στο Πανεπιστήμιο του Πουατιέ.
1963: *Difficile liberté*, συλλογὴ δοκιμῶν
γιὰ τὸν εβραϊσμό.
1967: Ἐκλέγεται καθηγητὴς στο Πανε-
πιστήμιο τῆς Ναντέρ (Paris X).
1968: *Quatre lectures talmudiques*.
1973: Καθηγητὴς στὴ Σορβόνη ὡς τὸ
1976, ὅποτε καὶ θὰ συνταξιοδοτηθεῖ.
Δημοσίευση τοῦ *L'Humanisme de
l'autre homme*.
1974: *Autrement qu'être ou au-delà de*

l'essence, τὸ κορυφαῖο ἔργο του.
1975: *Noms propres*, συλλογὴ δοκιμῶν
γιὰ διάφορους συγγραφεῖς.
Sur Maurice Blanchot.
1977: *Du sacré au saint*.
1982: *De Dieu qui vient à l'idée.
L'au-delà du verset.
Éthique et Infini*.
1984: *Transcendance et Intelligibilité*.
1987: *Hors sujet*.
1988: *À l'heure des nations*.
1991: *Entre nous. Essais sur le penser-à-
l'autre*.
1993: *Dieu, la Mort et le Temps*. Πρόκει-
ται γιὰ τὴν ἐκδοση, ἀπὸ τὸν Jacques
Rolland, τῶν μαθημάτων τοῦ Λεβινάς
στὴ Σορβόνη, κατὰ τὴν τελευταία χρο-
νιά τῆς διδασκαλίας του (1975-76).
1994: *Liberté et Commandement*.
Les imprévus de l'histoire.
1995: Θάνατος τοῦ Εμμανουήλ Λεβινάς
στο Παρίσι (25 Δεκεμβρίου).

λείο στο όποιο, κυρίως, θα μαθητέψει είναι το έργο του Χούσερλ και του Χάιντεγκερ. Πρώτοι καρποί αυτής της μαθητείας είναι ή διατριβή του (*Théorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl*, 1930) και ή μετάφραση των *Καρτεσιανών στοχασμών* του Χούσερλ που έγινε με τη συνεργασία του (1931), έργα με τα όποια θα γίνει ο κύριος εισηγητής της φαινομενολογίας στη Γαλλία. Στη γραμμή της φαινομενολογίας, άλλωστε, θα αναπτυχθεί όλο το φιλοσοφικό έργο του Λεβινάς, σε συνεχή διάλογο με τη σκέψη των δύο μεγάλων δασκάλων. Μέσα σε αυτό το έργο θα διατυπωθεί και ή μείζων φιλοσοφική κριτική στον Χάιντεγκερ. 'Ο Λεβινάς θα γίνει ή κατ'έξοχήν αντίπαλη φωνή στον Χάιντεγκερ, χωρίς ωστόσο να πάψει ποτέ να θεωρεί το *Είναι και Χρόνος* ως ένα από τα τέσσερα-πέντε μεγαλύτερα φιλοσοφικά κείμενα στην ιστορία της Φιλοσοφίας. «Η όντολογία ως πρώτη φιλοσοφία είναι μια φιλοσοφία της δύναμης. [...] 'Η αλήθεια, ενώ θα έπρεπε να συμφιλιώνει τα πρόσωπα, εδώ υπάρχει άνωθεν. 'Η καθολικότητα παρουσιάζεται άπρόσωπη και έτσι έχουμε μια άλλη άπανθρωπιά. [...] 'Η όντολογία αποβαίνει όντολογία της φύσης, άπρόσωπης γονιμότητας, γενναιοδωρης τροφού χωρίς πρόσωπο, μήτρας των επιμέρους όντων, άστειρευτης ύλης των πραγμάτων.

» Φιλοσοφία της δύναμης, ή όντολογία, ως πρώτη φιλοσοφία που δεν θέτει υπό συζήτηση το 'Ιδιο, είναι μια φιλοσοφία της άδικίας. 'Η χαϊντεγκεριανή όντολογία που υποτάσσει τη σχέση με τον Άλλο άνθρωπο στη σχέση με το Είναι εν γενεί [...] παραμένει υποταγμένη στην άνωθυμία και μοιραία οδηγεί σε μιάν άλλη δύναμη, στην ίμπεριαλιστική κυριαρχία, στην τυραννία. [...] Ανατρέχει σε παγανιστικές "ψυχικές καταστάσεις", στο ρίζωμα στη γη, στη λατρεία που οι υπόδουλοι μπορεί να τρέφουν για τους άφέντες τους. Το *Είναι* πριν από το όν, ή όντολογία πριν από τη μεταφυσική - είναι ή έλευθερία (της θεωρίας έστω) πριν από τη δικαιοσύνη. Είναι μια κίνηση μέσα στο 'Ιδιο πριν από την υποχρέωση άπέναντι στο Άλλο. Πρέπει να αντιστρέψουμε τους όρους.» (*Ολότητα και Άπειρο*, Άθήνα, έκδ. Έξάντας, 1989: 43-45, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, με μία-δύο μικροαλλαγές.)

'Η περιβόητη ήδη άναγνώριση του

'Ο Λεβινάς (τέταρτος από άριστερά) σε ένα από τα συνέδρια των έβραίων διανοουμένων της Γαλλίας.

πρωτείου της 'Ηθικής επί της Όντολογίας είναι ή άντιστροφή που έπιχείρησε ο Λεβινάς. 'Η 'Ηθική δεν είναι άπλώς ένας κλάδος της Φιλοσοφίας, θα μάς πει στο ίδιο έργο (*Ολότητα και Άπειρο*) είναι ή πρώτη φιλοσοφία. 'Η *'Ηθική*, όπως την έννοει ο Λεβινάς, δεν είναι μια ύπόθεση έσωτερικής τελείωσης, μακριά και πέρα από τους άλλους ανθρώπους, αλλά μια δίχως όρους και όρια ευθύνη για τον άλλο άνθρωπο. Ευθύνη μέχρι θάνατου. Είμαι υπεύθυνος για όλους και για όλα, είμαι υπεύθυνος και για όσα δεν έχω διαπράξει, είμαι υπεύθυνος για τη δυστυχία, τον πόνο άκόμη και το θάνατο του άλλου, όπου γής, είμαι υπεύθυνος άκόμη και για το μίσος του άλλου άπέναντί μου. 'Η ευθύνη αυτή προηγείται της έλευθερίας και είναι αναπόδραστη, δεν μπορώ να της ξεφύγω, είμαι όμηρος του άλλου.

'Η κατηγορική προσαγή της 'Ηθικής του Λεβινάς είναι το πρόσωπο του άλλου ανθρώπου, το όποιο στην άνυπεράσπιστη γυμνότητά του είναι μια κλήση στην ευθύνη μου, κλήση ή όποια με συστήνει ως υποκείμενο. *Έγω* σημαίνει «ιδού *έγω*», άπάντηση στην κλήση του άλλου. 'Η ύψιστη έντολή «ού φρονέσεις» είναι γραμμένη πάνω στο τρωτό και άνυπεράσπιστο πρόσωπο του άλλου ανθρώπου.

Είναι φανερό πως σε αυτήν την ήθική φιλοσοφία ακούγεται καθαρά ή φωνή της Βίβλου, ή φωνή των Προφητών. 'Ο Λεβινάς διαβάει τη Βίβλο στα έβραϊκά από τα παιδικά του χρόνια και, λίγο μετά τον πόλεμο, θα μαθητέψει, με δάσκαλο τον Σουσανί, και στο Ταλμουδ. Σε αυτά τα δύο άλλωστε συνίσταται όλος ο έβραϊσμός του: Βίβλος και Ταλμουδ, ο Νόμος και ή έρμηνεία του.

'Η ιουδαϊκή θρησκεία είναι «θρησκεία για ένηλικους», άκριβώς επειδή είναι ήθική θρησκεία. 'Η θρησκευτική έμπειρία είναι, για τον Λεβινάς, ήθική έμπειρία. 'Η σχέση με τον Θεό, ή σχέση με το Άπειρο, δεν είναι παρά ή ευθύνη του ενός ανθρώπου για τον άλλο. 'Ο Θεός της Βίβλου, ο ένας και μόνος Θεός, φανερώνεται στο πρόσωπο του άλλου ανθρώπου, στο πρόσωπο, κυρίως, του φτωχού και του ξένου. Δεν πρόκειται για σχήμα λόγου, δεν πρόκειται για μεταφορά: *έκεϊ πραγματικά* φανερώνεται ο Θεός. Το πρόσωπο του πλησίον είναι ο ιερός τόπος της συνάντησης του ανθρώπου με τον Θεό. "Όποιος άνοίγει την πόρτα του στον ξένο βλέπει Θεού πρόσωπο. 'Η όδος του Θεού είναι ή όδος του έλέους και της δικαιοσύνης («*έγω είμι Κύριος ο ποιών έλεος και κρέμα και δικαιοσύνη επί της γής*» - *Τερεμίας* 9, 24). Άνθρωπος του Θεού είναι ο δίκαιος, άφου «πάσαι αί έντολαί Αυτού δικαιοσύνη» (*Ψαλμοί*, 118 (119) 172).

Αυτές τις έντολές του Θεού, τον Νόμο, όπως διατυπώνονται στη Βίβλο και έρμηνεύονται από το Ταλμουδ, θα άποπειραθεί ο Λεβινάς να «μεταφράσει στα έλληνικά», όπως λέει ο ίδιος, δηλαδή στη γλώσσα της Φιλοσοφίας. 'Ο Λεβινάς, που αναλαμβάνει την έβραϊκή ταυτότητα του μετά παρρησίας, άντιλαμβάνεται πως, αν δεν μεταφραστεί το βιβλικό μήνυμα σε λόγο φιλοσοφικό, κινδυνεύει να απωλέσει την καθολικότητά του, την όποια άλλωστε φέρει έγγενώς. 'Ο Λεβινάς μεταφράζει τη Βίβλο στα έλληνικά για να κερδίσει το στοιχείο της καθολικότητας, χωρίς ωστόσο να μειώνει διόλου την ιδιαίτερη δύναμη του βιβλικού

μηνύματος, χωρίς να το λειαινεί και να το αποστρογγυλεύει, για να το κάνει ευκολότερα αποδεκτό.

“Όλο το έργο του Λεβινάς το διαπερνά η ένταση αυτής της δύσκολης σχέσης ανάμεσα στη Βίβλο και στη Φιλοσοφία, στη διαλεκτική και την προφητεία. Αυτή η σχέση ορίζει, νομίζω, και το προνομιακό σημείο σκόπευσης και θεώρησης συνόλου του έργου του Λεβινάς.

Στην Ελλάδα το έργο του Λεβινάς είναι

σχεδόν άγνωστο. Το 1989 κυκλοφόρησε το βιβλίο του *‘Ολότητα και ‘Απειρο*, περνώντας ουσιαστικά απαρατήρητο, και μόλις πριν από λίγους μήνες οι *Τέσσερις ταλμουδικές μελέτες*. Μαθαίνω ότι επικοινωνείται δύο-τρεις μεταφράσεις ακόμη. ‘Από την άλλη, σε μία χώρα στην οποία οι φιλοσοφικές σπουδές δεν ανθούν (για ποιά φιλοσοφία να μιλάμε, όταν ξεκολλουθούν να μένουν άμετάφραστα όλα τα μεγάλα κείμενα της ευρωπαϊκής φιλοσοφικής παράδοσης;), οι δε φιλόσοφοι, οι

ιστορικοί της Φιλοσοφίας και οι διανοούμενοι εν γένει, στερούνται παντελώς βιβλικής παιδείας, είναι προφανές πώς η πρόσληψη του έργου του Λεβινάς είναι ιδιαίτερος δύσκολη. Και όμως, το έργο αυτό μας άφορά. Πέραν της μεγάλης φιλοσοφικής σημασίας του, ειδικά σήμερα που η ‘Ηθική επανέρχεται στο φιλοσοφικό προσκήνιο, πέραν της μεγάλης πολιτικής σημασίας του, ειδικά σήμερα που ο ρατσισμός φουντώνει στην Ευρώπη, στην Ευρώπη των ανθρωπίνων δικαιω-

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΛΕΒΙΝΑΣ

Για την Ευρώπη, τη σχέση ελληνισμού και εβραϊσμού, δυτικής φιλοσοφίας και εβραϊκής σκέψης.

• Τι είναι η Ευρώπη; Είναι η Βίβλος και οι Έλληνες.

A l'heure des nations, 155

• “Αν με ρωτούσατε διαφορετικά: πιστεύετε ότι η Βίβλος είναι ουσιαστική για τη σκέψη; Θά απαντούσα: ναι!

Σύμφωνα με την ελληνική φιλοσοφία, η οποία προάγει την πράξη της γνώσης ως την κατ’έξοχην πνευματική πράξη, ο άνθρωπος είναι αυτός που αναζητεί την αλήθεια. Η Βίβλος μας διδάσκει πώς ο άνθρωπος είναι αυτός που αγαπά τον πλησίον του και πώς το να αγαπάς τον πλησίον σου είναι τρόπος της λελογισμένης ή στοχαστικής ζωής, τόσο θεμελιώδους —τολμώ να πω θεμελιωδέστερης— όσο η γνώση του αντικειμένου και όσο η αλήθεια ως γνώση αντικειμένου.

Με αυτή την έννοια, αν κρίνουμε ότι ο δεύτερος τρόπος να έννοήσουμε τη σκέψη είναι θρησκευτικός, τότε είμαι θρησκευτικός στοχαστής! Φρονώ ότι Ευρώπη είναι η Βίβλος και οι Έλληνες: είναι όμως και η Βίβλος, η οποία καθιστά απαραίτητους τους Έλληνες. [...]

‘Ο Ευρωπαίος —δεν ξέρω αν αυτό που θα πω είναι πολύ δημοφιλές—, ο ευρωπαίος άνθρωπος, για μένα έχει κεντρική σημασία, παρ’όλα όσα μας συνέβησαν τούτον τον αιώνα, παρὰ την «‘Αγρια σκέψη»... ‘Η «‘Αγρια σκέψη» είναι μία σκέψη που μπόρεσε να την ανακαλύψει ο Ευρωπαίος, αλλά τη δική μας σκέψη δεν την συνάντησαν οι άγριοι στοχαστές: το ευρωπαϊκό υποκείμενο περιβάλλει κατά κάποιον τρόπο όλη τη σκέψη. ‘Η Ευρώπη μπορεί να κατηγορήσει τον εαυτό της για πολλά πράγματα, ή ιστορία της υπήρξε επίσης ιστορία αίματος και πόλεμου, αλλά ήταν και ο τόπος όπου το αίμα και ο πόλεμος έγιναν αντικείμενα μεταμέλειας και συγκροτούν μιά έννομη συνείδηση, την έννομη συνείδηση της Ευρώπης, συνείδηση που είναι ή επιστροφή της Ευρώπης όχι προς την Ελλάδα, αλλά προς τη Βίβλο· Παλαιά και Καινή Διαθήκη — τα πάντα όμως βρίσκονται, κατά τη γνώμη μου, στην Παλαιά Διαθήκη... Νά λοιπόν, με ποιάν έννοια θά απαντήσω στο ερώτημα σας αν είμαι Έβραϊος στοχαστής. Μερικές φορές λέω το εξής: ‘Ο άνθρωπος είναι η Ευρώπη και η Βίβλος, στις οποίες προοὖν να μεταφραστούν όλα τα υπόλοιπα.

François Poirier, *Emmanuel Levinas. Qui êtes-vous ?*, 113-114

• ‘Η Βίβλος απαιτεί δικαιοσύνη και απόφαση μετά από περισκεψη. ‘Από τους κόλπους της αγάπης, από τους κόλπους του έλεους. Πρέπει και να κρίνουμε και να συμπεραίνουμε: χρειαζόμαστε γνώση, χρειαζόμαστε επαλήθευση, αντικειμενική επιστήμη και σύστημα. Χρειαζόμαστε κρίση και Κράτος και πολιτικά όργανα. [...] ‘Ω ευπρόσδεκτα μηνύματα της ‘Ελλάδας! Νά μορφώνεται στους Έλληνες και να μαθαίνεις το λόγο [verbe] και τη σοφία τους. Το ελληνικό στοιχείο: αναπόφευκτος λόγος [discours] της Ευρώπης τον οποίο συστήνει και η ίδια η Βίβλος.

‘Ονομάζω ελληνικό στοιχείο —πέραν του λεξιλογίου, της γραμματικής και της σοφίας τα οποία το έγκαθίδρυσαν στην Ελλάδα— τον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται ή προσπαθεί να εκφραστεί, σε όλα τα μέρη της γης, ή οικουμενικότητα της Δύσης, υπερβαίνοντας την τοπική μερικότητα του γραφικού ή φολκλορικού ή ποιητικού ή θρησκευτικού σοχείου. [...] «Γλώσσα» [langage] που είναι ήδη «μεταγλώσσα», ή οποία νοιάζεται και είναι ικανή να διαφυλάξει το λεχθέν, τις ίδιες τις δομές της γλώσσας του [langue], οι οποίες θά μπορούσαν να ισχυριστούν πώς είναι κατηγορίες του λελογισμένου. «Γλώσσα» που αξιώνει να μεταφράσει —και πάντοτε να μεταφράζει εκ νέου— την ίδια τη Βίβλο: «γλώσσα» που μέσα στη δικαιοσύνη, στην οποία επιτρέπει να έγκαθιδρυθεί, δεν θά μπορούσε να επισκοπίσει για πάντα τη μοναδικότητα του άλλου, ούτε το έλεος για το οποίο κάνει έκκληση —μέσα στα μύχια του υποκειμένου— αυτή η μοναδικότητα, ούτε την ευθύνη για τον άλλο άνθρωπο, ή οποία άπλωξ ξεσφίγγει τα δόντια εν είδει απάντησης στο λόγο [parole] του Θεού μέσα από το πρόσωπο του άλλου ανθρώπου.

‘Ανάμνηση της Βίβλου μέσα από τη δικαιοσύνη που κομίζει ή Βίβλος. Πράγμα που στην Ευρώπη σημαίνει, συγκεκριμένα, την αδιάλειπτη αίτηση για μία δικαιοσύνη πάντοτε πιο δίκαιη, πιο πιστή στην άρχεγονη προσταγή της μέσα από το πρόσωπο του άλλου.

A l'heure des nations, 156-157

• ‘Η ελληνική γλώσσα —πέραν λεξιλογίου και γραμματικής— είναι ή πανεπιστημιακή μας «γλώσσα» [langage]. ‘Ωστόσο, ένα ταλμουδικό κείμενο που το σχολίασα στο τελευταίο Συνέδριο των Έβραϊών Διανοουμένων της Γαλλίας διαφορίζει την ελληνική γλώσσα από την ελληνική σοφία. Βεβαίως πρέπει να γνωρίζουμε την «ελληνική σοφία» όταν έμπλεκόμαστε με υποθέσεις του Κρά-

μάτων, που οί διάφορες σημαίες ανεμίζουν και πάλι επιθετικές και που ό θρησκευτικός ζηλωτισμός και ή θρησκευτική μισαλλοδοξία είναι σχεδόν ό μόνος τρόπος με τον οποίο ανανεώνεται στις μέρες μας τό θρησκευτικό ενδιαφέρον εκατομμυρίων ανθρώπων σε όλο τον κόσμο: πέραν της σημασίας που έχει ή κλήση του για την επανανακάλυψη της αξίας της βιβλικής σκέψης, τό έργο του Λεβινάς, τους ανθρώπους που ζούμε στην Ελλάδα, που σκεφτόμαστε και

γράφουμε στα ελληνικά, μάς άφορά, πιστεύω, και με έναν έντελώς ιδιαίτερο τρόπο. Τά κείμενα του Λεβινάς, ιδίως τά ταλμουδικά του, είναι εκτός των άλλων, και ένα μάθημα ύψηλης αναγνωστικής τέχνης, μάς τέχνης ή όποια, χωρίς να στερεί από τά κείμενα την ιστορικότητά τους, τά κάνει καθολικά και αιώνια, ίκανά δηλαδή να μιλήσουν στον κάθε άνθρωπο, hic et nunc, παντού και πάντοτε. Στόν τόπο μας άπουσιάζει δραματικά μία τέτοια άνάγνωση των μεγάλων κειμέ-

νων της παράδοσης, της ελληνόφωνης, κυρίως, χριστιανικής παράδοσης, ή όποια χωρίς να είναι άπολογητική, χωρίς να παρακάμπτει τά προβλήματα και τις δυσκολίες, θά άποκαλύπτει τη σημασία τους για τον σημερινό άνθρωπο. Τό έργο του έβραίου Λεβινάς μπορεί να έμπνεύσει ένα τέτοιο έγχειρημα ή, τουλάχιστον, (άν έμεις δέν είμαστε σε θέση να έμπνευστούμε προς την κατεύθυνση αυτή) να μάς όδηγήσει να συνειδητοποιήσουμε την τραγική έλλειψη του.

τους, ώσάν αυτή ή σοφία να ήταν στο βάθος της πολιτικής, αλλά δέν πρέπει, κατ' άρχήν, να τη διδάσκουμε στα παιδιά. Στα παιδιά πρέπει να μαθαίνουμε την ελληνική «γλώσσα» [langue], αυτή είναι ένας τρόπος του όμιλειν, ό όποιος έντούτοις δέν είναι ό τρόπος της ίδιας της Γκεμέρα, μολονότι όρισμένοι ραβίνοι δάσκαλοι είχαν άμεση γνώση της ελληνικής. [...]

Ή διάκριση αυτή γίνεται σε ένα ταλμουδικό κείμενο. [...] Ή ελληνική γλώσσα δέν θά πρέπει κατ' άνάγκη να έχει διαφθαρεί από τις δολιότητες της πολιτικής, ή όποια καθοδηγεί τη φιλοσοφία. [...] Είναι λοιπόν καταραμένος αυτός που «διδάσκει την ελληνική σοφία στα παιδιά του». [...] τό ουσιώδες βρίσκεται ίσως στην «πολιτική σοφία» μάς παρεμβάσης, φαινομενικά έλάχιστης [...], ή όποια ανατρέπει ένα σύστημα και ένα Κράτος. [...] Πολιτική σοφία. Πολιτική του δόλου και της προδοσίας. [...] Έδώ καταγγέλλεται ή ελληνική κοσμοθεωρία, όπου κάποια μέρα θά επιτρέπεται ότιδήποτε είναι δυνατόν: πρόκειται για τά σπέρματα μιας συγκεκριμένης «νεωτερικότητας» και μιας άποτελεσματικότητας με όποιοδήποτε τίμημα.

Transcendance et Intelligibilité, 43, 48-50

• Ή ελληνική σκέψη, ή ελληνικής προέλευσης σκέψη, δέν είναι ελληνικό φολκλόρ, δηλαδή δέν ανήκει άπλώς σε μιάν έθνική μερικότητα. Παρομοίως, φρονώ άκριβώς ότι ή Βίβλος δέν είναι έβραϊκό φολκλόρ, ίδιον της έβραϊκής μερικότητας. Όσοόσο ύπάρχει μία διαφορά μεταξύ των δύο πολιτισμών. Θεωρώ ότι ή ελληνική πνευματικότητα έγκειται κατ' άρχάς στη γνώση. Αυτό που έχει σημασία είναι ή σύλληψη του Είναι, με τις δύο σημασίες του όρου: κατανοώ και συλλαμβάνω, άποκαλύπτω και γίνομαι κύριος. Ή Βίβλος «αναπνέει» διαφορετικά, κομίζοντας τό ιδεώδες της κοινωνικής εγγύτητας ως άρχέγονου τρόπου της πνευματικότητας, του λελογομένου στοιχείου, του κατανοητού. Βεβαίως οί Έλληνες γνώριζαν την εγγύτητα, αλλά —ως άλήθεια του Είναι— αυτή βρίσκεται μέσα στην ένάτηνση, στη γνώση, στη θεωρία. Έκκινώντας από τη Βίβλο άντιπαράθετο σ' αυτή την άντιληψη μία διαλογική εγγύτητα, άδελφική ή κοινωνική, διαφορετική από την άντιστοιχία άνάμεσα στη γνώση και στο γνωστό, ή όποια τείνει στην άντιστοιχία και στη σύμπτωση μέσα στην άλήθεια της άναπαράστασης: εγγύτητα χωρίς σύμπτωση, ή όποια παρά ταύτα δέν στερείται άληθείας.

Βεβαίως, παρουσιάζοντας στο λόγο μου κατ' αυτόν τον τρόπο

τη «διαλογική» εγγύτητα άφήνω τό γνωρίζειν να άγκαλιάσει ή να συστειρώσει σε ένα «σύνολο» την εγγύτητα, ή όποια ίσχυρίζομαι, ταυτόχρονα, ότι δέν είναι άναγώγιμη στη σύνθεση. Έδώ όμως δέν βρίσκεται τό φιλοσοφικό θαύμα της Ελλάδας, ή χάρη της ή ή διαύγιά της; Ο λόγος της [discours] άφήνει να φραούν κάποιες άποστάσεις ή εγγύτητες χωρίς να τις άλλουώνει με τις συνθετικές μορφές του λόγου της. Τό λέγειν της [dire] δέν ύποτάσσει τό λεχθέν σε μορφικούς έξαναγκασμούς, άφήνοντας με διαύγεια τό λεχθέν [dit] στην έλευθερία του άντι-λέγειν [dé-dire] και του λέγειν-έκ-νέου [re-dire]. Ύποδεικνύοντας πριν από λίγο τη θεμελίωση της δικαιοσύνης μέσα στην αγάπη του άλλου και μέσα στη δικαιοσύνη μία προσφυγή στην άντικειμενικότητα —και ένδεχομένως τη διαλεκτική γέννησή της— σκιαγραφήσαμε τη μετάβαση από την εγγύτητα στη γνώση χωρίς να προσβάλουμε την εγγύτητα, και συνεπώς τον τρόπο με τον όποιο μπορεί ή πνευματικότητα της Βίβλου να συμμιλωθεί με την Ελλάδα και να αξιώσει για τον έαντό της τό δικαίωμα να είναι ευρωπαϊκή.

Répondre d'autrui : Emmanuel Levinas, 11-12

• Ή έβραϊκή Βίβλος που παραθέτουμε δέν είναι ή πρωτοτυπία μιας έθνικής μερικότητας, όπως δέν είναι και ή ελληνική όρθολογικότητα της γνώσης. [...] Ή Βίβλος σημαίνει για όλη την άθθεντικά ανθρώπινη σκέψη, για τον πολιτισμό με μία λέξη, του όποιου ή άθθεντικότητα άναγνωρίζεται μέσα στην ειρήνη, στο «σαλόμ», στην ευθύνη ενός ανθρώπου για κάποιον άλλον... «Ειρήνην έπ' ειρήνην τοίς μακράν και τοίς εγγύς ούσιν» (*Ησαΐας*, 57, 19).

A l'heure des nations, 202

• Άποτόλμησα να σκεφτώ ότι άνάμεσα στον Θεό, τον όποιο είδε ό Ντεκάρτ μέσα στην ιδέα του άπείρου, και στον άνθρωπο που έννοει τον Θεό με τον δικό του τρόπο και κατανοεί αυτόν τό λόγο, οργανώνεται ή άρχική δομή της προσταγής. [...] Ή τάξη μπορεί να άναγνωριστεί ως τάξη του αγαθού μέσα από την ποιότητα της προσταγής. Ή φωνή που με διατάζει πρέπει να άκουστεί και να έννοηθεί μέσα από αυτό τό προφανές γεγονός. Ύπακούω στη Βίβλο, αλλά συμφωνώ με αυτήν. Γι' αυτόν τό λόγο δέν είμαι στοχαστής ειδικά Έβραϊός. Είμαι άπλώς στοχαστής.

Autrement que savoir : Emmanuel Levinas, 82-83

Έπίλογη των άποσπασμάτων και μετάφραση: Βαγγέλης Μπιτσόρης